

Отримано: 12.02.2025

Прорецензовано: 10.03.2025

Прийнято до друку: 20.03.2025

e-mail: syniak_il@ukr.net

stepansyniak@gmail.com

plyta@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-48-54

Сіяняк І., Сіяняк С., Плюта Н. Переписка та формуляри листів Коша Війська Запорозького Низового з урядниками Кримського ханства в період Нової Січі (на основі методу формулярно-клаузульного аналізу). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 48–54.

УДК: 930.271:246(477.86)

Іван Сіяняк, Степан Сіяняк, Наталія Плюта

**ПЕРЕПИСКА ТА ФОРМУЛЯРИ ЛИСТІВ
КОША ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО
З УРЯДНИКАМИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ
(НА ОСНОВІ МЕТОДУ ФОРМУЛЯРНО-КЛАУЗУЛЬНОГО АНАЛІЗУ)**

У публікації здійснена спроба дослідити особливості переписки Коша Війська Запорозького Низового з урядниками та мешканцями Кримського ханства. Авторами звернута увага на перепони та втручання київського генерал-губернатора та Київської губернської канцелярії в листування кошової старшини з південним сусідом, що здійснювалося у вимозі пересилки нерозпакованого епістолярію з Криму до Києва, та відправку звітіля до Запорозької Січі заздалегідь заготовлених форм-відповідей на кореспонденцію з Криму. Також проаналізовано особливості формуляру листів, які з Коша відправлялися на південь.

Ключові слова: Кіш Війська Запорозького Низового, київський генерал-губернатор, лист, формуляр, початковий протокол, основна частина, кінцевий протокол.

Ivan Syniak, Stepan Syniak, Nataliya Plyuta

**CORRESPONDENCE AND LETTER FORMS
OF THE KISH OF THE ZAPOROZHIAN LOWLAND ARMY
WITH OFFICIALS OF THE CRIMEAN KHANATE DURING THE NEW SICH
PERIOD (BASED ON THE METHOD OF FORMULARY-CLAUSAL ANALYSIS)**

The publication attempts to investigate the peculiarities of the correspondence of the Kish of the Zaporozhian Lowland Army with the officers and residents of the Crimean Khanate. The authors draw attention to the obstacles and interference of the Kyiv Governor-General and the Kyiv Provincial Chancellery in the correspondence of the Kish foremen with the southern neighbor, which was carried out by requiring the forwarding of unpacked epistolary from Crimea to Kyiv, and the sending from there to the Zaporozhian Sich of pre-prepared forms-responses to correspondence from Crimea. The peculiarities of the form of letters sent from Kish to the south are also analyzed.

Keywords: Kish of the Zaporozhian Lowland Army, Kyiv Governor-General, letter, form, initial protocol, main part, final protocol.

Проблематика документальних зносин Коша Війська Запорозького Низового з південним сусідом Кримським ханством вже була предметом уваги в українській історичній науці. До неї зверталися С. Андрєєва, А. Андрієвський, Л. Львов, П. Чернишенко, О. Рябінін-Скляревський. Зокрема, С. Андрєєва, Л. Львов та П. Чернишенко звернули увагу на намагання київського генерал-губернатора та Київської губернської канцелярії втрутитися в листування Коша з кримськими чиновниками: поради запорозьким козакам, як листуватися з татарами та обмеження в переписці з південним сусідом [1, 2, 3, 13, 26]. А. Андрієвський акцентував увагу на спроби гетьмана К. Розумовського втрутитися в переписку з Кримом [4]. О. Рябінін-Скляревський відмічав самостійний обмін кореспонденцією Коша з ханом та іншими кримськими урядниками на середину 50-х – 60-х рр. XVIII ст. [15]. Документообіг Кримського ханства з Кошем Нової Запорозької Січі дослідив І. Сіяняк [17]. Натомість формуляр цих документів усе ще перебуває на маргінесі джерелознавчих студій. Частково вирішити цю проблему покликана ця публікація, де будуть розглянуті особливості

документальних зносин із Кримом та формуляри найпопулярнішого різновиду списування між двома суб'єктами – листів. Об'єктами дослідження є Запорозький Кіш останнього періоду існування запорозького козацтва (1734 – 1775 рр.) та Кримське ханство, а предметом – переписка та формуляри листів запорожців до кримських татар.

Взаємини Запорожжя та Криму в першій половині XVIII ст. пережили непростий період. Поразка під Полтавою військ шведського короля Карла XII та його союзників, гетьмана І. Мазепи та кошового отамана К. Гордієнка від російського війська, призвела до вимушеної екзили запорозьких козаків, які були змушені шукати прихистку на землях татарських орд. Відтак, четверть століття (1709 – 1734 рр.) запорожці провели в юрисдикції кримського хана [14]. Повернувшись назад у підпорядкування Російської імперії в 1734 р., запорозька старшина не полишала контактів із колишнім сюзереном і активно списувалася з урядниками різних рівнів.

Як свідчать справи кошового архіву, Запорожжя і далі продовжувало підтримувати активні взаємовідносини з Кримським ханатом. Проте обмеженість джерельної бази за 1734-1755 рр. перешкоджає в повній мірі відтворити особливості документообігу між ними. Одним із небагатьох прикладів, який відображає специфіку такого документообігу, є лист кримського хана Каплан Гірея до Коша на травень 1734 р., в якому той робить пропозицію й надалі перебувати під протекцією Криму, та лист-відповідь запорожців від 8 травня з відмовою залишитися під владою останнього [5, с. 68 – 73]. Припускаємо, що в середині 1730-х рр. велось досить активне списування між ханськими урядовцями та кошовою старшиною. Так, у зазначеному вище листі Каплан Гірея міститься згадка про пересилання Кошем листа братові хана: «Листъ вашъ прислалисте до брата моего Орбея» [5, с. 68].

Звичайно, документальні зносини Криму з колишніми підданими не могли подобатися імперській урядовій верхівці. П. Чернишенко стверджував, що київський генерал-губернатор, якому запорожці підпорядковувалися на місцевому рівні, безпосередньо втручався в документообіг між Кошем і Кримом. Зокрема, він давав поради як відповідати на зазіхання татар на землі, на яких селилися запорожці [25, с. 407]. Щоправда, підтверджень цієї думки в джерелах не знаходимо, проте чітко відслідковуємо директиви київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха кошовому отаману пересилати до Києва нерозпаковану кореспонденцію від кримського хана, а тим паче від екзильного гетьмана П. Орлика, як це було, наприклад, 22 червня 1734 р. [5, с. 74]. Крім того, Й. Вейсбах, на що звернув увагу ще Л. Львов, робив спроби повністю припинити листування між Січчю та Кримом [13, с. 76]. Невідомо на підставі яких документів зробив свої висновки Л. Львов, але його тезу підтверджує лист київського генерал-губернатора на Січ від 11 серпня 1754 р. У ньому, генерал-губернатор Й. Вейсбах зазначив таке: «Хану крымскому, чтоб он более вперед до вас не интересовался, от меня писано будетъ» [5, с. 76]. Проте досягти цього, незважаючи на всі докладені зусилля, йому так і не вдалося, але спроби з боку Києва не припинялися аж до кінця 50-х рр. XVIII ст.

Вершиною втручання київського генерал-губернатора та губернської канцелярії в стосунки Коша з Кримом стала заборона самостійних документальних зносин. Як встановила С. Андрєєва, у вересні 1754 р. київський генерал-губернатор І. Костюрін віддав наказ кошовому надсилати в Київ рапорти про листування щодо прикордонних комісій і просити на те дозволу, а без дозволу утримуватися від такого листування [1, с. 105; 2, с. 76; 3, с. 15]. Помічену дослідницею тенденцію підтверджує ордер від 1 вересня 1754 р. ним київська губернська канцелярія інформувала Кіш про отримання рапортів від Олексія Обрезкова російського резидента в Константинополі та листів від очаківського паші [6, с. 569 – 570]. Вочевидь російським урядовцям у Києві, не сподобався стиль перекладеного листа очаківського паші, у якому, як відзначено в документі, «предосудительные термины усмотрены» [6, с. 569]. У зв'язку з цим, кошовому віддавався наказ: «Отныни вперед вамъ какъ к хану крымскому и к нему, ачаковскому паше, такъ и къ протчим турецким и крымскимъ командирамъ ни очемъ от себи не писать, но прежде о семъ и к кому нужда случится писать въ Киевскую губернскую канцелярию, со обстоятельством репортоват и требовать на то дозволенной резолюции, а не получа резолюции, от таковых иностранных корреспондентъ весма удерживатца» [6, с. 570].

Починаючи з цього часу, в Кіш із київської губернської канцелярії надходять уже готові відповіді на документацію отриману з Криму, т.зв. форми. Так, у ордері від 1 вересня 1754 р. зазначається про направлення до Січі форми-відповіді очаківському паші про розшук запорозькими командами гайдамак [6, с. 570]. При самому ордері містилася і згадана форма [6, с. 571]. На перший погляд, цей документ виглядає як звичайний лист написаний в Коші, на що вказує його формуляр, зокрема, початковий та кінцевий протокол [6, с. 571]. Вказівка перед початковим протоколом, що цей лист

надісланий на Січ як «Форма», а також примітка засвідчення зроблена секретарем київської губернської канцелярії Олексієм Фотієвим [6, с. 571], виказує справжнє походження документа.

Такі форми, надходили з київської губернської канцелярії і надалі. В Архіві Коша виявлено заготовлені поза Кошем форми-відповіді до перекопського султана Сагіб Гірея від 27 вересня, 24 жовтня, 6 листопада 1756 р. [7, с. 377 – 379], 25 травня 1757 р. [7, с. 404 – 405], 10 липня 1758 р. [8, с. 265].

Зазначені форми, зазвичай, надходили разом із ордерами, надісланими на Січ російською адміністрацією. Так, наприклад, в ордері від 27 вересня 1756 р. кошовому наказувалося «по приложенной при сем же форме к нему перекопскому каймакаму ответствовать, и что потому произойдет, отом впредь воинскую губернскую канцелярию с обстоятельством репортовать», в іншому ордері від 24 жовтня 1756 р., який стосувався перекладених татарських листів, що були надіслані в Кіш, наказувалося «перекопскому каймакану по проложенной при семъ форми во отвить писать, и исполнение по оной форми учинить непременно» [7, с. 404 – 405].

У Військовій канцелярії Коша готові відповіді переписувалися та пересилалися до адресата. На формі, надісланій при ордері за 1 вересня 1754 р., є помітка яку зробили вже на Січі. Відзначено, що «по сей форьми писанно к очаковскому Ибрагимъ Паши, и тое писмо козаками Алексиемъ Сторчакомъ, калниболоцкимъ, да Данилом Таранном, донскимъ, куринними, отправленно 9 дня сентября 1754 году» [6, с. 571]. Ще одним прикладом може слугувати помітка на формі листа до перекопського султана Сагіб Гірея від 6 листопада 1756 р., в якій зазначено, що за формою лист «переслано чрезъ Федора Сиомака и Никити Тарана» [7, с. 377].

З київської губернської канцелярії, крім форм-відповідей, на Січ надсилалися також формуляри так званих інструментів – одного з різновидів засвідчувальної документації, що оформлявся по закінченні роботи Слідчих комісій між Запорожжям та Кримом і фіксував примирення цих суб'єктів. Інструмент писали двома мовами, з метою уникнути в майбутньому непорозумінь [16, с. 315 – 337; 17, с. 225 – 234]. Укладання цього різновиду засвідчувальної документації саме за формуляром надісланим російським урядом вказує інструкція київської губернської канцелярії дана російському комісару Іллі Рословлеву. В одному з її пунктів йому наказувалося: «А когда во всемъ томъ с оби стороны согласеност к накрайней мере положена будетъ, тогда оной добродетелной и единоголосной зделке сочинить по сообщенной при семъ форьме разменной на росиском диалекте инструментъ и от крымского камисара такова жъ разменного инструмента требовать на турецкомъ диалекте и притом весьма того предостерегать, дабы оные инструменты равного содержания и силы быть могли биз всякой разности и проронки» [6, с. 408].

Після відновлення гетьманства у документальний обіг Коша з Кримом починає активно втручатися Кирило Розумовський. У листі до київського генерал-губернатора М. Леонтева від 24 серпня 1752 р. гетьман писав: «О писме же съ которымъ якобы за недавно пропальми девятью волами къ гардовому полковнику присланы отъ очаковского паши татары, то тотчасъ приказано – отъ кого того писмо, съ чимъ, чрезъ кого, когда и къ кому прислано, отомъ комни обстоятельный репортъ прислать, и впредь ежели бъ отъ кого когда копии писъма изъ крымской стороны присланы были, оные не распечатывая комни жъ присылатъ съ нарочными велино» [4, с. 524]. З цього випливає, що К. Розумовський навіть вимагав пересилати до нього нерозпаковану кореспонденцію до його адміністрації від хана чи інших татарських сановників.

Одним із проявів втручання гетьмана в документообіг Коша з Кримом можна вважати відправлення до нього на переклад листів, що надходили в Січ із ханату. Наприклад, у донесенні кошового Павла Іванова до К. Розумовського від 20 листопада 1752 р. містилося прохання зробити переклад одного листа від хана Арслан Гірея та чотирьох листів від перекопського каймакана Фенді Ефендіма [19, арк. 1]. Досить промивистим є закінчення цього документа, в якому кошовий просить гетьмана «по переводу оныхъ писемъ точние копии при милостивом вашем ясневелможности ордери к намъ в Кошъ прислать» [19, арк. 1]. Отже, мова йде про пересилання не самих перекладів, а лише їх копій, що свідчить про зосередження частини кримської документації в канцелярії гетьмана. Що в свою чергу наводить на висновок про існування контролю з боку гетьмана над листуванням Коша з ханатом.

Відзначимо, що переклад вхідної кримської документації, крім К. Розумовського та Київської губернської канцелярії, виконував і нижчий офіцерський склад російських полків. Наочним прикладом цього може слугувати вже згаданий лист кошовому від прапорщика Франца Гайдачі про

переклад із турецької мови документу від 22 жовтня 1756 р., та наявність самого перекладу цього документу в одній зі справ Архіву Коша Нової Запорозької Січі [7, с. 369].

Попри всі перешкоди, офіційній владі так і не вдалося остаточно ліквідувати самостійні зносини Коша з Кримським ханством. Існування в 1756-1758 рр. зазначених форм засвідчує, що з Січі на розгляд до Києва й надалі пересилалася документація з півдня. Водночас, присутність у справах кошового архіву чернеток документів адресованих хану та іншим татарським урядовцям засвідчує, що Кіш все ж таки намагався вести самостійну лінію в документальних зносинах із ханатом. Прикладом цього можуть слугувати чорнові варіанти листів до перекопського бея Сагіба Гірея від 22 жовтня 1757 р., та до кримського хана від 23 жовтня цього ж року [7, с. 435 – 437]. Наявність на цих документах чисельних правок (в тексті й на полях) доводить запорозьке походження документів. У справах кошового архіву за кінець 1750-х рр. вже не зафіксовано зазначених вище форм, заготовлених Київською губернською канцелярією відповідей на вхідну документацію з Криму. Інших ознак обмеження документообігу Коша з Кримом з боку Київської губернської канцелярії чи генерал-губернатора, на відміну від попереднього періоду, ми більше не зустрічаємо. Це дозволяє стверджувати, що з цього часу Кіш веде з Кримським ханатом цілком самостійні діловодні зносини.

З призначенням у 1758 р. ханом Кирил Гірея, як зазначає О. Рябінін-Скляревський, склалися сприятливі умови для запорозько-татарських відносин. Взаємні претензії вирішувалися шляхом прямого листування кошового з ханом та каймаканами. З листами в Крим з Січі їздили гардовий полковник Опанас Товмач, писарі Самійло Недзельський та Артемій Кумпан в 1761 р., суддя Пилип Федорович Пелипенко та Іван Горбонос за 1762 р. [15, с. 141]. Такі дружні відносини тривали й за хана Селім Гірея III (1765-1767). За словами історика, 19 жовтня 1768 року на Запоріжжя прибув султанський емісар із листом і пропозицією перейти на бік Туреччини [15, с. 141].

Не припинилося листування Запорозжя з Кримом і з початком російсько-турецької війни 1768-1774 рр. У жовтні 1768 р. до Коша прибув Алі-Аай-Ага з листом від перекопського каймакана, в якому останній повідомляв, що хан Кирил Гірей наказав звільнити всіх запорозьких солевозів і купців, а взамін прохав відпустити його полонених співвітчизників. У відповідь кошовий отаман П. Калнишевський також надіслав ханові листа в якому дякував за звільнення солевозів [15, с. 142]. Про жваве листування між Кошем і Запоріжжям у цей час свідчить і той факт, що французький консул барон де Тот, який перебував у татарському війську, що напало на Нову Сербію в 1769 р., пояснював відмову татар захоплювати запорозькі землі та аналогічний крок запорожців, саме наявністю активного дипломатичного листування між Січчю та ханом [11, с. 142]. Лише після втягування Запорозького Війська у війну зменшується частота списування з татарами. Серед похідної документації, що відкладалася в результаті діяльності Похідної Військової канцелярії, вдалося виявити лише один документ, який відображає діловодні зносини Похідного Коша з Кримом. Це лист кошового отамана до якогось Джун Татбат бея від 17 жовтня 1770 р. [21, арк. 32].

Основною формою діловодних зносин Коша з Кримом були листи. Отримувачами кореспонденції з боку Запорозжя були кримський хан, перекопський султан, каймаками, очаківський паша, мурзи татарських орд, прості жителі. Їхній формуляр у основній частині та кінцевому в загальному мав сталий вигляд. Однак, початковий протокол формуляру листів, що надсилалися з Січі до зазначених адресатів, яскраво відображає нішу котру займали згадані урядовці тогочасного Кримського ханства в структурі влади. Так, до найвищого правителя Криму, кримського хана, початковий протокол включав дві клаузули: титул (*intitulatio*) та адресат (*invocatio*): «Свитлийший и высокопревосходительный господинъ Халимъ Гирей ханъ крымский, всихъ ногайскихъ и протчихъ ордъ повелитель, в соседстви дружелюбный и ласкавый приятель» [9, с. 436]. Виявляється, хіба можна вважати один із перших листів запорожців найвищому кримському сановнику, датований травнем 1734 р., в якому *intitulatio* представлений у більш розгорнутому вигляді: «Найяснийший и силниший велможный милосци пане Каплан Гирей, гане великих ордъ Кримскихъ, Билагородских, Бузацких, Нагайских, Черкеских и протчихъ державца, нам велце ласкавый милосци пане и особливый добродию» [5, с. 70]. Не виключено, що цей початковий протокол був «відголоском» тієї форми документообігу, котра мала місце на час перебування Запорозької Січі під Кримом.

Прикметно, що на «формах», які Кіш отримував із Києва для списування з кримським ханом, могло бути відсутнє *intitulatio*. Останнє, наприклад, не зустрічається в формулярі листа, який Київська губернська канцелярія надіслала на Запорозьку Січ при ордері від 27 червня 1755 р.: «Светлийший і

велможнийший і високостепеннийший господин кримской Арслан Гирей хан, наш дружелюбнийший і ближайший соседственной приятель» [9, с. 436].

Початковий протокол запорозьких листів до інших адресатів тяжіє до свого спрощення. Зокрема, зникає така клаузула як *intitulatio*, а «епітети» змінюються в залежності від ніші, яку займав той чи інший адресат в управлінській ієрархії Кримського ханату. Складові початкового протоколу султанів, пашів, каймаканів у загальних рисах доволі схожі та значно відрізняються від листів до простих мешканців Криму: «Высokорodный и высокопочтенный господинъ перекопской Сахиб Гирей султанъ, нашъ дружественный и соседственный приятель» [7, с. 379; 398], «Благороднейший и почтеннейший господинъ перекопский каймаканъ Салия Ада, в соседствии дружелюбнейши нашъ приятель» [7, с. 278; 21 арк. 28; 23, арк. 14], «Высокоблагородный и высокопочтенный господинъ очаковский Магмутъ Паша, мой дружелюбный приятель» [6, с. 404 – 405].

Ще більше спрощений початковий протокол має місце в листах запорожців до простих мешканців Криму. Як приклад наведемо початок листа якомусь Кулаги Сабіху від 5 червня 1758 р., де *inscriptio* більш спрощений варіант на відміну від попередніх випадків: «Сиятельный господинъ Колга Сабихъ, нашъ соседственный приятель» [23, арк. 37]; та до якогось Юзуфа: «Милосци пане иминин Соляного озера Июзифъ» [10, с. 405].

Основна частина документу незалежно від адресату мала сталий набір формул і складалася з описової частини (*narratio*) та розпорядження по суті (*despositio*). За приклад наведемо лист Коша Війська Запорозького до очаківського паші з проханням переслідувати й арештовувати гайдамаків, які б могли вторгнутися на татарську територію, від 12 липня 1768 р. *Narratio* цього документу описує проблему, з якою запорожці звернулися до цього ханського сановника: «По причине появившейся с некоего времени в Полской Украйне гаидамацкой знатной парт[и]и, которая збунтовавшимя полскими подданными умножас там безчеловечные делае грабительства и разорения, истязуя и убивая поляков и жидовъ, напоследокъ и до такой достигла продерзости, какъ слишно на ханскую слободу Голту разбойнически отважились напасть. Его высокопревосходительство гднъ генерал-аншеф, киевской генерал-губернатор, Новороссийской губернии главной командир и кавалер Федор Матвеевич Воейков в Кош Войска З. Н. предложил, что от него для искоренения той злодейской партии отправлены войские команды в сходност тому, и что сверх оного Кошъ известился, яко та умножительная гаидамацкая партия не успокоясь от грабительства прописаного, с немалою отвагою намеревает покуситься в здешних местах, також де содействие учинит, чего к предосторожности и недопущению, и отсел при старшинах, как сухопутные, такъ и водяною камуникациею, посланы команды» [12, с. 111 – 112]. Відповідно розпорядження по суті містить прохання до адресата: «О чем вашему превосходительству обявив рекомендуем, ежели б могли таковые самозбродные грабители со всем их соединением с полских местъ от войских или от здешних командъ по утишению к укривательству в граници выдиния вашего войти, оных в силу цветущей между обоими высочайшими империями тишины, к переловлению употребить возможное старание, и не дозволить тимъ ни малейшаго пристанища, но стол легче кто от стороны вашей ис таковых повеленными команды пойман будет, по освидомлении ис тих своевольников отправлят для поступления с ними по законам в свои им места, на противу чего, з здешней стороны в равних случаях заимственнo соотвितствовано бит имиет» [12, с. 112].

Подібно й кінцевий протокол запорозьких листів із незначними варіаціями має дві сталі клаузули: *subscriptio* (підпис) та *datum* (дата): «Вашего высокоблагородия в соседствии дружелюбнейшого приятеля доброжелатель атаман кошевий Григорий Федоров с товариством. 1756 году, іюня 9 дня. З Коша» [7, с. 284]. Однак, на «формах» з Києва, ці дві складові дещо різнилися: «Ея императорскаго величества самодержицы всероссийской нашей всемилостивийшей і всеавгустейшей государини Воиска Запорожского Низового кошевой атаман из старшиною. Вашего благородия и соседственного нашего приятеля доброжелательные слуги Григорей Федоров. 1755 году, месяца и числа. Запорожская Сеч» [9, с. 438].

Підсумовуючи, можемо констатувати доволі активні дипломатичні зносини через листи з боку Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством. Російські урядники, для яких запорожці вже були людьми ненадійними, з осторогою ставилися до такого роду зносин й тому намагалися втручатися та контролювати переписку кошової старшини з кримським ханом та іншими татарськими сановниками. Тим не менше, незважаючи на певний тиск, який здійснювався через вимоги пересилати кореспонденцію з Криму до Києва та відправлення звідтіля заздалегідь заготовлених «форм»

відповідей, Кошеві все-таки вдалося надсилати листи власного авторства на адресу кримських чиновників. Початковий протокол їх, в залежності яку урядову нішу посідав адресат, мав свої особливості. Натомість, основна частина та кінцевий протокол листів загалом мають сталий набір клаузул.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андреева С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1998, В. IV. С. 100 – 109.
2. Андреева С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1999, В. VII. С. 73 – 81.
3. Андреева С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської Імперії (1739-1768 рр.). *Запорізький державний університет. Бердянський інститут підприємництва. Наукові праці історичного факультету*. Бердянськ ; Запоріжжя, В. III. 1998. С. 10 – 18.
4. Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 гг. Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1886, Т.14. С. 260 – 720.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 1998. Т. 1. 68 – 73.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 2003. Т. 3. С. 569 – 570.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 2019. Т. 8. С. 377 – 379.
8. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 2024. Т. 9. С. 256.
9. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 2006. Т. 4. С. 436.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Київ, 2000. Т. 2. С. 405.
11. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Новосербию. Киевская старина. Киев, 1883. Т. 7. С. 142.
12. Коліївщина: 1768 – 1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734 – 1775. – Т. 6/7: Справи № 227 – 229) / За ред. Валерія Смолія. Упорядкування, передмова та коментарі Івана Сіяка. Київ, 2019. С. 111 – 112.
13. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. Одесса: Типография штаба округа, 1895. Чернышенко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691-1803. Русская Старина. Санкт-Петербург. Кн. XI, 1875. С. 405 – 419.
14. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). Запорожжя, 2009. 108 с.
15. Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття. Малинова Г.Л. Сапожников И.В. *А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. Труды государственного архива Одесской области*. Одесса ; Київ, 2000. Т. 1.
16. Сіяк І. Договори (інструменти) Війська Запорозького Низового з Кримським ханством у добу Нової Січі як історичне джерело. *Український історичний збірник*. Київ, В. 18, 2015. С. 315 – 337.
17. Сіяк І. Документообіг Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством. *Козацька спадщина*. 2005. Вип. 2. С. 94-100.
18. Сіяк І. Особливості укладання та підписання договорів (інструментів) між Військом Запорозьким Низовим і Кримським ханством у добу Нової Січі. *Наш Крим – Our Crimea – Bizim Qirimimiz*. Київ, В. II, 2016. С. 225 – 234.
19. Центральний державний історичний архів у Києві (ЦДІАК України) Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11376. Арк. 1.
20. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 37.
21. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 32.
22. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 28.
23. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 40.
24. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 10.
25. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 14.
26. Чернышенко П. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691-1803. *Русская Старина*. Санкт-Петербург. Кн. XI, 1875. С. 405 – 419.

References:

1. Andriieva S. Do pyttannia pro zaporozko-tatarski vzaemyny periodu Novoi Sichi. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. Zaporizhzhia, 1998. V. IV. S. 100 – 109.
2. Andriieva S. Do pyttannia pro mizhnarodnyi status Zaporozkoi (Novoi) Sichi. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. Zaporizhzhia, 1999. V. VII. S. 73 – 81.
3. Andriieva S. Problema zaporozko-tatarskykh prykordnykh konfliktiv u zovnishnii politytsi Rosiiskoi Imperii (1739-1768 rr.). *Zaporizkyi derzhavnyi universytet. Berdianskyi instytut pidpriemnytstva*. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu. Berdiansk – Zaporizhzhia, 1998. V. III. S. 10 – 18.
4. Andrievskiy A. Dela, kasayushchiesya zaporozhtsev, s 1715-1774 gg. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*. Odessa, 1886, T.14. S. 260 – 720.
5. L'vov L. Otnosheniya mezhdz Zaporozh'em i Krymom. Odessa: Tipografiya shtaba okruga, 1895.
6. Milchev V. Narysy z istorii zaporozkoho kozatstva XVIII stolittia (sproba istorychnoi rekonstruktsii na osnovi pysemnykh dzherel). *Zaporozhzhia*, 2009. 108 s.
7. Syniak I. Dohovory (instrumenty) Viiska Zaporozkoho Nyzovoho z Krymskym khanstvom u dobu Novoi Sichi yak istorychne dzherelo. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Kyiv, 2015. V. 18. S. 315 – 337.

8. Syniak I. Dokumentoobih Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi z Krymskym khanstvom. Kozatska spadshchyna. 2005. Vyp. 2. S. 94-100.
9. Syniak I. Osoblyvosti ukladannia ta pidpysannia dohovoriv (instrumentiv) mizh Viiskom Zaporozkym Nyzovym i Krymskym khanstvom u dobu Novoi Sichi. Nash Krym – Our Crimea – Bizim Qirimimiz. Kyiv, 2016. V. II. S. 225 – 234.
10. Chernyshenko P. Kalnyshevskiy, posledniy koshevoy Zaporozhskoy Sechi. 1691-1803. Russkaya Starina. Sankt-Peterburg, 1875. Kn. XI. S. 405 – 419.